

Jaroslava Pešková

V krátkém příspěvku je prakticky nemožné zvládnout uvedené téma. Soustředím se proto jen na naznačení několika základních problémů:

- a/ co je obsahem pojmu "historismus",
- b/ co rozumí historik minulostí a jak je možná zkušenost o minulém,
- c/ v čem spočívá historismus a jeho "krize",
- d/ současné pojetí dějinnosti a jeho problémy.

O b s a h p o j m u " h i s t o r i s m u s "

Pojem historismus je naprosto nejednoznačný a jednotlivé vědní obory míní historismem často velmi různé skutečnosti. Také v dějinném vývoji jednotlivých oborů i v dějinném vývoji filozofie nabýval pojem historismus rozmanitých určení. Většinou se uvádí, že je to nějaký /z filozofického hlediska sobě nejasný/ vztah k minulému dění, tedy k dějinám, a to takový vztah, který je motivován potřebami současnosti. Dějiny jsou - běžně řečeno - to, co se stalo nebo co se někomu stalo. Na počátku novověku se dějinami rozuměly *res gestae* a *historia rerum gestarum*. /1/ Co se stalo, může být v současnosti rozmanitě zpřítomněno a může být formou, v níž si přítomnost chce porozumět /může být "kostým" dějů současnosti/. V těchto běžných formách je mimo rámec pozornosti moment budoucnosti, který zpravidla splývá s motivem "aktuální potřeby". V klasickém pojetí dějin u G. W. F. Hegela je zdůrazněn především motiv jednoty dění a jeho reflexe, která je bytostným aspektem vlastního dějinného procesu. Ve filozofii dějin formuluje Hegel problém dějin takto: "Dějiny spojují v naší řeči jak objektivní, tak subjektivní stránku a znamenají právě tak *historiam rerum gestarum* jako samy *res gestas*; jsou tím, co se stalo, právě tak jako vyprávěním dějin. Toto spojení obou významů musíme pokládat za spojení vyššího druhu než za pouhou vnější nahodilost. Je třeba předpokládat, že vyprávění dějin se objevuje současně se skutku dějinnými činy a událostmi; je to niterný společný základ, který je společně vyvolává." /2/

V dílech filozofujících historiků se za historické dále pokládá to, co v nějaké době skutečně existovalo a může být odhale-

no, to, co není pouhou objektivací ideje, ale *bylo* reálnou skutečností /například nějaká historická osoba/. Historické je dále to, co má "epochální" význam, tzn. otvírá a zakládá další dění /Velká francouzská revoluce, vznik "logu" v Řecku atd./. Zároveň se však setkáváme s přímo opačným významem: historické je to, co upadlo do historicity a není dále aktualizováno, neožívá novými interpretacemi a mělo význam jen v minulosti, má *jen* "historickou" hodnotu. V neposlední řadě je pak dějinnost pokládána za podstatný znak všeho lidského, za základní podmínku všeho lidského konání a poznání, která je odlišuje od pouhého přírodního jsoucna. "*Čím jsme, jsme zároveň historicky,*" zdůrazňuje Hegel na prvních stránkách Úvodu k dějinám filozofie. /3/ Pojem historismus bývá pak v praxi jednotlivých oborů nebo autorů porůznu a často nekriticky vztahován k některému z těchto aspektů.

C o s e r o z u m í m i n u l o s t í
a j a k j e c h á p á n a m o ž n o s t
z k u š e n o s t i o m i n u l é m

Historismus je tedy vztah k dějinné skutečnosti, je to vztah k minulému dění jakožto minulému /v obsahovém smyslu/, které má "smysl" pro současnost, a zároveň je to způsob myšlení, které vykládá všechny činy, výkony a hodnoty z historických podmínek a každou věc vykládá s ohledem na její vznik a vývoj ve vztahu k jejímu věcnému obsahu a současnému smyslu. Rýsují se tu tedy dva základní problémy - co rozumí historik minulostí a jak je možná zkušenost o minulém.

Povšimněme si některých odpovědí filozofujících historiků rozmanitého zaměření.

Historie je specifická forma vědění, uplatněná na všechny objekty vědění, které souvisejí s výtvořou člověka a jejich zjevováním v čase, říká Theodor Schieder v knize *Geschichte als Wissenschaft* /4/ a k objasnění rozdílu mezi děním přírody a děním dějin uvádí citát z Weizsäckera: "*Dějiny se přírodě přiházejí, ale ona je nezakouší. /Die Natur widerfährt ihre Geschichte, aber sie erfährt sie nicht./*"

Historické události jsou minulé události, proto o nich nelze mít bezprostřední zkušenost, jsou jedinečné, neklasifikovatelné, není to mrtvé dění, ale jednání, myšlení, neredukovatelné bohatství a komplexnost, říká Patric Gardiner. /5/ Jak tedy lze porozumět historickému procesu?

Nikoli bezprostředně, ale zprostředkovaně, zdůrazňuje z novo-hegelovské pozice Benedetto Croce. Smysl dějin vystupuje na základě praktických požadavků, které motivují každý historický soud a vtiskují veškeré historii punc "historie současnosti". Ne znam, ale hodnocení je základním úkolem a funkcí historie. /6/

Historie vznikla s formulací problému smyslu dění. Naopak v moderní přetechnizované civilizaci se smysl lidského dění ztrácí, ač zásadně není dějin beze smyslu a není smyslu bez historie. Tak vyjadřuje možnost porozumět historickému procesu Erich von Kahler. /7/ Smysl dějin chápe jako vkládání smyslu do nesmyslného nebo jako způsob, jímž minulost promlouvá k potřebám nové doby. Stojí tak na ostře protikladném stanovisku vůči historiografii pozitivistické, jejíž princip lze v naší souvislosti vyjádřit dnes již klasickou tezí Rankeho: *božská prozřetelnost se postará o smysl, postará-li se historik o fakta.*

Všechny uvedené úvahy pocházejí z období buď těsně před druhou světovou válkou, z období války, nebo z přelomu padesátých a šedesátých let. Mohli bychom samozřejmě připojit řadu dalších jmen a postojů, neboť problematika dějinné skutečnosti a způsob jejího uchopení vystoupily v této velké krizové epoše evropských dějin výrazně do popředí. Nás tu však nezajímá fakticita uvedených názorů, ale spíše způsob tázání, který nutí k vážnému filozofickému zamyšlení.

V č e m s p o č í v á h i s t o r i s m u s a j e h o k r i z e ?

Uvedené výpovědi o povaze minulosti, možnostech jejího uchopení a smyslu minulosti pro současnost poukazují ke dvěma typům *filozofického poklasického* pojetí historismu, k *pozitivistickému pojetí dějin* a k "*rozumějící*" *historii* W. Diltheye. Lze samozřejmě namítnout, že pozitivismus nemá s historismem nic společného, že je bytostně protihistorický. Užívám zde tohoto pojmu ve smyslu velmi širokém, jak se s ním setkáváme u Karla R. Poppera v jeho práci *Das Elend des Historicismus*, kde je tím míněno "pozitivní" uplatnění metod přírodních věd při zkoumání společnosti a jejích trendů. Popper tu užívá zároveň pojmu "historicismus", který není přesně definován v systému filozofických kategorií. Podle vlastního vyjádření jím chce naznačit, že jde o koncepci sice diferencovanou a promyšlenou, ale ne plně rozvinutou jak v uvedené "pozitivní", "pronaturalistické", tak v negativní, protinaturalistické verzi. Ve svém výkladu budu užívat nadále jen pojmu histo-

rismus s vědomím, že ve filozofii a historiografii nemarxistických autorů nebývá pojem historismus spjat jednoznačně s tradicí německé klasické filozofie, s její teorií sebeutváření, sebezdokonalování a sebereflexe dějinné skutečnosti a že "krize historismu" znamená krizi dvou výše uvedených tendencí v novodobém pojetí dějin.

Vraťme se nyní zpět k *pozitivistickému pojetí historie*. Všimneme-li si základních předpokladů, můžeme je vyjádřit v několika bodech: Východiskem poznání jsou "fakta". Fakticita je sama empirická skutečnost a vědecký fakt je element historické zkušenosti. Vše se musí vykázat jako data - fakta na půdě sebejistého vědomí, "jemuž se něco jeví". Jedině "němý názor", "mlčící pozorování" /Waihinger/, je skutečným vědeckým přístupem. Jeho nepochybným základem je - sebejisté já. Po předpokladech tohoto základu a důvodu vědeckého poznání se ptát nelze. Takové tázání znamená pro pozitivismus poklesnutí do metafyziky. - Pokud jde o předmět poznání, o dějinnou skutečnost, svět empirických dějin, je do něho třeba zavést věcnou síť funkčních závislostí, kauzálních vazeb, je třeba provést formalizaci trendů, aby i nejsložitější dějinná sociální skutečnost byla přístupná a intersubjektivně komunikovatelná. Co nelze zvládnout pozitivně vědní formalizací, nelze pokládat za objektivní skutečnost, přístupnou vědeckému poznání. - A konečně - postihnout dějiny znamená zkoumat podmínky nějakého historického jednání. Tytéž podmínky vyvolávají tytéž důsledky, a tedy jednání, jehož důsledkem jsou dějiny. Snaha o postižení obecného v dějinných událostech se opírá o analogii přírodních věd. /Klasickým příkladem je teorie ideálních typů./ Do historie tak nespádají události, které nelze objektivovat /učinit beze zbytku předmětem intersubjektivní komunikace/, formalizovat a matematizovat, to znamená, že z dějinné skutečnosti jsou eliminovány prožitky lidí, jejich nadšením i nenávistí, iluzemi, vědomím sounáležitosti aj. Tím se redukuje živá mnohotvárná skutečnost na subjektivně objektivované struktury, na "exaktní", z empirie vyvozené abstrakce a jedinou půdou adekvátního poznání dějinné skutečnosti je sebejisté já, které má data - fakta.

Protipólem pozitivismu v historiografii je *rozumějící historie*. Jejím klasickým reprezentantem je W. Dilthey. Historii chápe jako duchovní vědu, vědu rozumějící. Každý jedinec důvěrně rozumí druhému jedinci, neboť sám je skladebným článkem dějinné skutečnosti. Není "případem" obecné kauzální zákonitosti, je "průsečí-

kem" bytostného celku, vnitřně artikulovaného, kde vše jednotlivé má význam aspektu tohoto celku. Jedinec je "psychická jednota" /psychische Einheit/ a jako takový si může zpřístupnit dějinnou skutečnost, může ji "znovu prožít" /nachleben/, tj. může se přesadit do jiného nitra, které je stejným skladebným článkem dění dějin. Klíčem k sociální skutečnosti je prožitek jako bezprostřední "psychická realita", veškeré rozumění je relativní a jeho hranice jsou dány jeho logickou formou. Předmětem rozumějícího zájmu jsou singularity - duchovní celky - jedinci i celé epochy jako projevy života a "texty" k výkladu. Tyto duchovní celky jsou mnohotvárné cíli a hodnotami, imanentními duchu, nelze je po vzoru přírodních skutečností řadit do vzestupné linie, neboť není lineárního historického dění. Dějiny jsou životním proudem a dějinná tendence je otevřena do mnoha stran. *Nelze předvídat jednoznačně následky jako v přírodních vědách.* Tentýž celek, tutéž psychickou jednotu lze znovuprožít s ohledem na kterýkoli aspekt, neboť je vždy aspektem proudu života, objektivovaného v daném průsečíku.

Když jsme naznačili tyto dvě protichůdné tendence v novodobém nemarxistickém pojetí dějinné skutečnosti, položme si otázku "krize" tohoto historismu /historicismu/, otázku, v čem ztroskotaly oba typy přístupu k dění dějin.

Vraťme se k základnímu východisku G. W. F. Hegela: vykládat všechny činy, výkony a hodnoty z historických podmínek a každou věc s ohledem na vznik a vývoj vnitřního obsahu. Historismus znamená pro Hegela /a později pro Marxe/ takový metodologický přístup, který respektuje při zkoumání minulosti povahu jejího založení a ustavení, nechápe ji jako vnější okolnost ve vztahu k prezentní skutečnosti, ale jako *"odkaz, či ještě lépe výsledek práce, a to práce všech předchozích generací lidského rodu"*.

Pozitivismus pochopil vývoj společnosti po vzoru přírody lineárně - jako abstrakci jednotlivých případů. Historie je dění na časové ose, které probíhá na terénu přírody. Stejně podmínky vyvolávají stejné jednání. Dějinné zákony lze odtud exaktně vyvodit. /Exaktní tu znamená "vy-hnaný". Ex-ago znamená vyháním - v této souvislosti z empirického průběhu jisté předem vytypované souvislosti, které lze metodicky uplatnit v dalším bádání./ Pozitivismus nechápe tedy dějinnou skutečnost - "minulost" tak, jak *jest* účastna na naší přítomnosti, ale jak předpokládáme na základě analogie, že by mohla nebo měla být účastna, aby měla punc objektivitivy.

Rozumějící historie v návaznosti na německou klasickou filozofii se pokusila uvolnit výklad minulosti z pout metafyziky ducha a myšlenku dějinné skutečnosti pojmut jako dění života, artikulovaného do smysluplných /a tedy psychických/ jednot - "textů". Pokus o uvolnění pouze intelektuálního konceptu i o bohatou tematizaci "smyslu" a jeho "nachleben" a "verstehen" je velmi cenným přínosem k odkrytí povahy historického vědomí. Jistým úskalím pro rozumějící historii je problematika společenského vědomí, které formuluje jako "psychické jednoty". Tyto "psychische Einheiten" nelze uchopit jen analýzou průběhové stránky vědomého bytí, nelze je však uchopit podle Diltheye ani jako konkretizaci metafyzického základu. Jde o "porozumění" vztahu založení a ustavení specificky společenských dějinných skutečností, o odhalení jejich bytostného základu.

Určitým pokusem provést Diltheyův záměr je novodobá hermeneutika, která se věnuje zejména řečovému rázu porozumění. Tento řečový ráz rozumění chápe jako konkretní dějinně účinkujícího vědomí. Rozumění neznámá především rozumět výpovědi druhého, ale "vyložit věc" ze svého úhlu pohledu, odhalit, jak věc jest v tom aspektu, v němž se mi nabízí, jak ke mně promlouvá. Jde o to, odhalit bytí věci na základě toho, jak pro nás rozmanitě vystupuje, ukazuje se, konkretizuje se. Na této půdě se teprve můžeme "dorozumět", vyjít druhému vstříc a sjednotit se na věci, která vede náš rozhovor, v němž se ona sama odhaluje co do svého bytostného založení.

Krise rozumějící historie je pak v podstatě v nedostatečném uchopení společenského bytí, dění dějin s ohledem na bytostné možnosti jejich odkrývání.

S o u č a s n é p o j e t í d ě j i n n o s t i

Již několikrát jsme se zmínili o Hegelově klasickém pojetí historismu jako výkladu věci s ohledem na její vznik a vývoj ve vztahu k jejímu věcnému obsahu a smyslu. Co tato teze znamená v tradici německé klasiky a v tradici evropského logu? Historickými podmínkami tu Hegel nerozumí to, co bylo na časové ose "dřívě" a kauzálně zapříčinilo dnešní "nyní". Míjí tím naopak půdu, která je podstatná pro konstituci prezentního dění v jeho předpokladech i průběhu. Míjí tím to, co jako bytnost zakládá jednotlivé individuum, co není pouhým výsledkem abstraktního srovnávání individualit, ale základem a důvodem jsoucna každé individuality určitého regionu.

Ptáme-li se, co jsou v tomto smyslu historické podmínky dnešní fakticity sociálního dění, zjišťujeme, že je to především půda světa. Svět jako půda materiální jednoty a otevřeného obzoru může dát vystoupit jednotlivé historické individualitě. Teprve tam, kde se lidstvo dostává od bezprostředního zakoušení přítomného jsoucího, k tomu, že překračuje k bytostnému celku, který jednotlivá jsoucna zakládá, vytváří se půda pro historickou reflexi. Dění proměňujícího se celku světa, do kterého jsme jako individua "vpleteni" a o němž jako lidé "logu" víme, je základním předpokladem dějinnosti lidského individuálního života. Dění světa tvoří jeho nejhlubší strukturu, je jednotou mnoha určení, souborem možností.

Vlastní faktičnost jednotlivého lidského činu je rozhodnutím pro určitou možnost a odmítnutím jiných možností. Tak se vytváří konkrétně historická *situace*, která činí společenskou individualitu, člověka, třídu, národ *akceschopným*. Odnětím jiných možností vzniká konflikt faktické možnosti praktického lidského tvora a bezmezné možnosti celku světového dění. A to je půda pro činné individuum, zaujaté v situaci, zainteresované /inter - esse = být ve vztazích/, které je uprostřed věci, rozvrhuje budoucí akci a uskutečňuje ve svobodném rozhodnutí čin. Tento čin spoluobsahuje vědomí rozhodnutí, a tak se vrací k vlastním předpokladům, k původním možnostem, které skýtá dění světa, aby zvážení neuskutečněných možností bylo možno nově rozhodnout budoucí akci.

V tomto smyslu je minulost vždy přítomná, neboť je půdou pro přítomné rozhodování očekávaných výsledků v lidském praktickém orientovaném činu. Dějiny nejsou nějakým "něco" /věcí, procesem, jevem/, které můžeme v reflexi zakoušet. Dějiny jsou děním bytí celku světa, v němž člověk existuje jako konečná lidská bytost /překračovaná "krutým vítězstvím rodu" - Marx/. V tom je založena časovost, smysluplnost i účelnost lidského dění. Člověk dějinně existuje, protože lidské účelné jednání, cílesměrnost a rozhodování z možností, které jako rodové nebo bytostné jednotlivé individuum překračují, mu dávají *dějinný charakter*.

Z á v ě r

Uvažujeme-li nyní o významu dějin pro současnost na konkrétní půdě českého teritoria v 19. století a vezmeme-li jako námět pro naši úvahu například známý boj o RKZ, zjistíme toto: zřejmě nešlo vůbec o doplnění mezer, o dokomponování slavné národní mi-

nulosti podle dizích vzorů. Nešlo o to, vyrovnat se národům, které takové památky vlastnily. Rukopisy se objevují v okamžiku, kdy se český národ /v moderním slova smyslu/ pokouší dovršit svůj současný vývoj. Podmínkou tohoto "činu" je převzetí, přivlastnění si celku národních dějin. Romantismus tu působí jako jistá metoda uchopení celku, třeba v neracionální podobě. Dokázat "historičnost" českého národa bylo možné jen poukazem k bytostným předpokladům prezentního národního života. Žádná z diskutujících stran si vůbec nebyla vědoma povahy věci. Celý boj se jevil jako záležitost "doplňování mezer" a jako otázka, zda "bylo", či "nebylo" to a to tak a tak. A přesto nešlo skutečně o doplnění mezer, o bylo - nebylo. RKZ byly úsilím naplnit potřebu /sobě ne zcela jasnou/ porozumět prezentní situaci na půdě "dění celku světa" - na půdě světových dějin. Bylo to úsilí naplnit tuto potřebu třeba i pomocí mýtu. Pozitivistický racionalismus pochopil naopak potřebu národa jako boj o "pravdu" ve výkladu národní minulosti, o pravdu jako základ prezentního dění národních dějin. Avšak tento boj o pravdu ve výkladu národní minulosti realizoval na půdě pouhého diskurzivního myšlení. Tak se stal boj o RKZ zároveň převzetím faktické možnosti /stal se pouhou polemikou na téma "pravosti"/, a tím i výpovědí o situaci dějinného vědomí v Čechách té doby. Místo překání mýtického padělku hlubším tázáním po bytostných předpokladech národního hnutí zůstalo u polemiky o padělek, což je v podstatě základní dimenze boje o RKZ až po dobu současnou.

Podobně bychom mohli poukázat i na polemiku o "bytí, či nebytí německé filozofie v Čechách" na konci čtyřicátých a na počátku padesátých let 19. století. Pomineme-li skutečnost, že filozofie v Čechách vystupovala nutně jako "německá", protože právě v Německu té doby vrcholil evropské filozofické usilování, a že tento fakt se nutně dostává do rozporu s českým úsilím o všestranný rozvoj národa, zůstává jiná závažná otázka: co rozuměla česká společnost "bytím filozofie"? I zde čeští literáti chápou filozofii v Čechách pod zorným úhlem otázek: byla, nebo nebyla? Má být, nebo nemá být? Filozofie německá, nebo zdravý rozum český? Jen málokterí pochopili, že otázka bytí či nebytí filozofie je otázkou bytí či nebytí podstatné dimenze jsoucna národa. Národ bez filozofie postrádá metodicky kultivovanou cestu k vlastním bytostným předpokladům, k "dění světa" jako půdě možností, na níž se česká společnost ustavuje převzetím jedné z nich. Filozofická reflexe je předpokladem akceschopnosti národa jako historické in-

dividuality. Otázka jejího bytí či nebytí není proto otázkou po faktickém výskytu "filozofických mínění", ale otázkou po "našem vlastním vznikání", "vznikání našeho vědění", /8/ po historičnosti českého národa nové doby.

Na závěr ještě jednu poznámku: povahu možností nelze odkrýt formální abstrakcí. Je třeba hledat v tom, co se "událo", souvislost, půdu dění světa jako předpoklad, ustavující povahu jsoucího. Tak je založena dějinná zákonitost ne jako opakovatelnost fakticity průběhů, ale jako ontologická nutnost dějinné skutečnosti.

Z tohoto zorného úhlu je "pamětihodné" to, co nám osvětluje naši prezentní situaci s ohledem na to, jak se ustavila v bytostných předpokladech dění světa.

* * *

- /1/ Viz doklad v Diefenbachově Vokabuláru z r. 1482.
- /2/ G. W. F. Hegel, Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, Frankfurt a. M. 1970, str. 83.
- /3/ G. W. F. Hegel, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, Leipzig 1971, str. 86. Česky Dějiny filozofie, Praha 1961, str. 43.
- /4/ Th. Schieder, Geschichte als Wissenschaft, Köln 1965.
- /5/ Patric Gardiner, The Nature of historical Explanation, Oxford 1961, str. 34.
- /6/ Benedetto Croce, History as the Story of Liberty, angl. vyd. 1941, str. 19.
- /7/ Erich von Kahler, Der Sinn der Geschichte, 1964, str. 21.
- /8/ G. W. F. Hegel, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, Leipzig 1971, str. 88, česky Dějiny filozofie, Praha 1961, str. 45. - "Und der Verlauf der Geschichte ist es, welcher uns nicht das Werden fremder Dinge, sondern dies unserer Werden, das Werden unserer Wissenschaft darstellt."

* * *